

„CHESTIUNEA ARMEANĂ”: PREMISE ȘI RECUNOAȘTERE INTERNAȚIONALĂ

Remus TANASĂ¹

Cuvinte cheie: *Anatolia Orientală, Turcia, Rusia, 1878, Caucaz*

Keywords: *Eastern Anatolia, Turkey, Russia, 1878, Caucasus*

La 7 februarie 1878, ambasadorul Franței la Berlin, Élie de Gontaut-Biron, îi mărturisea într-o telegramă secretarului german al Afacerilor Externe, Bernhard Ernst von Bülow, că nefericita „chestiune orientală” nu se va încheia niciodată; secretarul german, i-a răspuns sec, tot printr-o telegramă că de-abia atunci începea². Episodul descrie saga „chestiunii armenesti”, care a prelungit deznodământul „chestiunii orientale” până după Primul Război Mondial³. Destinul armenilor nu a fost unul ușor, punctul culminant înregistrându-se în timpul Marelui Război, când soarta a peste un milion dintre ei a fost curmată de intervenția autorităților otomane, armenii fiind, fără voia lor, primul popor supus la un genocid în epoca modernă⁴. Cine dorește să înțeleagă cum s-a ajuns la acest eveniment tragic trebuie ca mai întâi să cunoască viața armenilor ca supuși otomani, care, în mare parte, explică și apariția „chestiunii armenesti”.

Dacă este să ne aplecăm asupra acestui din urmă subiect, trebuie avute în vedere două direcții complementare de cercetare⁵: studiul istoriei popoarelor care

---

¹ Academia Română, Filiala Iași – Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, IAȘI.

² Gabriel Hanotaux, *Histoire de la France contemporaine (1871-1900). La République parlementaire*, vol. IV, Ancienne Librairie Furne, Paris, 1903, p. 127.

³ Simon Payaslian, *United States Policy Toward the Armenian Question and the Armenian Genocide*, Palgrave-Macmillan, New York, 2005, p. 179-188.

⁴ Michael Heseemann, *Genocidul împotriva armenilor*, Meteor Publishing, București, 2016, p. 27-28.

⁵ Arshag Ohan Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, University of Illinois Press, Urbana, 1938, p. 11.

s-au intersectat în Anatolia⁶ pe parcursul secolelor XI-XX și istoria diplomației, îndeosebi a celei Marilor Puteri europene.

Interacțiunea dintre armeni și turci sau dintre armeni și popoare mulsumane precum curzii și cerchezii pe de o parte, precum și relația dintre turci și curzi pe de altă parte, este fundamentală pentru a desluși ițele „chestiunii armenesti”, mai ales în secolul al XIX-lea. De altfel, impunerea „chestiunii” la masa discuțiilor de pace ce pregăteau tratatul de la Berlin din 1878, s-a datorat banditismul triburilor curde și cercheze⁷, victimele predilecte fiind armenii din Anatolia Orientală⁸.

De o importanță capitală a fost și activitatea diplomatică a Marilor Puteri europene, îndeosebi cea a Rusiei, Marii Britanii și, spre ultimul sfert de secol XIX, cea a Germaniei. Armenii s-au lăsat seduși de cochetăria europeană și, spre deosebire de alte popoare precum cel grec, sârb, bulgar sau libanez, din cauza poziționării geografice și a calculelor geostrategice, armenii n-au avut parte nici de autodeterminare și nici de autoadministrare, ci de samavolnicie, după care de precaritate, pentru ca, în cele din urmă, să fie victimele primului genocid modern. Oricâtă bunăvoință ar fi putut declama unele Mari Puteri în privința armenilor, tratatele cu Turcia au căutat să traseze, mai întâi, interesele imediate ale statelor europene și, doar secundar, drepturile armenilor.

În secolul al XIX-lea, expansiunea Imperiul Țarist în zona Caucazului, a făcut ca, din punct de vedere numeric, a doua comunitate armenescă să se găsească pe teritoriul Rusiei imperiale. Cu toate acestea, cei mai mulți dintre armeni erau în continuare supuși ai Imperiului Otoman. Rivalitatea și învecinarea dintre cele două state⁹ au constituit prilejul internațional ce, pe de-o parte, i-a impulsionat pe armeni să caute echitatea și autodeterminarea, iar pe de altă parte, a determinat Marile Puteri să propună îmbunătățirea condiției armenilor din Imperiul Otoman. „Chestiunea armeană” i-a avut ca principali protagoniști pe armenii otomani, de aceea atenția trebuie concentrată asupra acestora.

---

⁶ Istoriografia armenescă folosește denumirea de „Armenia Occidentală” când face referire la Anatolia Orientală.

⁷ Brad Dennis, *Patterns of Conflict and Violence in Eastern Anatolia Leading Up to the Russo-Turkish War and the Treaty of Berlin*, în M. Hakan Yavuz, Peter Sluggett (eds.), *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, University of Utah Press, Salt Lake City, 2011, p. 277.

⁸ Marcello Flores, *Il genocidio degli armeni*, Mulino, Bologna, 2006, p. 33-34.

⁹ Candan Badem, „Forty Years of Black Days”? *The Russian Administration of Kars, Ardahan, and Batum, 1878-1918*, în Lucien J. Frary, Mara Kozelsky (eds.), *Russian-Ottoman Borderlands: The Eastern Question Reconsidered*, The University of Wisconsin Press, Madison, 2014, p. 222.

Deși terminologia ce desemnează subiectul în discuție este de dată relativ recentă – secolul al XIX-lea –, începuturile trebuie căutate undeva în secolul al XI-lea, când selgiucizii au pătruns în Anatolia. Din cauza conflictelor și a instabilității din zonă, în 1062¹⁰ se consemnează un mare val migratoriu al armenilor, ocazie cu care un număr consistent de armeni a ajuns și pe teritoriul țării noastre, în Moldova¹¹. Peste mai puțin de două decenii, în 1080, armenii au reușit să fondeze o nouă entitate statală, în Cilicia, regiune aflată în sud-estul Anatoliei, și care a rezistat până în 1375¹². Granițele regatului Armeniei Ciliciene nu îi cuprindea pe toți armenii, aceștia fiind răspândiți în toată Anatolia Orientală și în Caucaz, precum și în Europa Orientală sau Crimeea. În orice caz, după dispariția regatului, armenii nu au mai avut un stat care să le apere drepturile și viața. De aceea, credem că nu este exagerat să afirmăm că ceea ce istoriografic s-a consacrat prin denumirea de „chestiunea armeană” își are începuturile în secolul al XI-lea și se accentuează pe măsură ce Imperiul Otoman se fortifică și se extinde în detrimentul vecinilor pe cale de dispariției (Imperiul Bizantin) sau în retragere (Persia).

Neapărat trebuie pomenit și un alt fapt definitoriu pentru „chestiunea armeană”, și anume că un număr important de armeni a emigrat la Constantinopol și, apoi, la Istanbul în secolele XIV-XV, din cauza expedițiilor organizate de diferiți șefi de triburi de mai la est de Caucaz¹³. Inexistența unor granițe stabile și a unei autorități centrale, chiar și în perioada otomană, au făcut ca armenii otomani să-și găsească sediul politic și religios la Istanbul.

După cucerirea Constantinopolului, sultanul Mohamed al II-lea a dorit ca armenii din oraș să rămână și chiar a invitat o colonie numeroasă din Brusa să se stabilească în orașul proaspăt cucerit¹⁴. Fiind recunoscuți ca negustori iscusiți¹⁵, armenii trebuiau ținuti să rămână și, eventual, invitați să se așeze în oraș. Atitudinea

---

¹⁰ Hagop Djolian Siruni, *Armenii în viața economică a țărilor române*, Institutul de Studii și Cercetări Balcanice, București, 1944, p. 5-6.

¹¹ Idem, *Legăturile seculare între armenii din Polonia și cei din Moldova*, în Hagop Djolian Siruni (ed.), *Ani. Anuar de cultură armeană. 1942-1943*, București, 1943, p. 173

¹² Jacob Ghazarian, *The Armenian Kingdom in Cilicia during the Crusades: The Integration of Cilician Armenians with the Latins (1080-1393)*, Routledge, Londra, 2000, p. 159; a se vedea și Nicolae Iorga, *Trei conferințe despre Armenia Ciliciană*, în Nicolae Iorga, *Scrieri istorice despre armeni*, Ararat, București, 1999, p. 68-175.

¹³ Arshag Ohan Sarkissian, *op. cit.*, p. 13-14.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Nicolae Iorga, *Armenii din Constantinopol*, în Nicolae Iorga, *Scrieri istorice despre armeni...*, p. 237-238.

sultanului nu era ceva ieșit din comun, dacă ținem cont că și domnul Moldovei, Alexandru cel Bun, a făcut același lucru la 1401¹⁶. Pentru a-i convinge per armeni să rămână sau să vină la Constantinopol, în 1461, sultanul l-a numit pe episcopul armean Ioachim drept primul patriarh armean al Constantinopolului¹⁷. În secolele ce vor urma, persoana ce va ocupa acest scaun va depinde de voința sultanului, în sensul că investitura avea loc prin firman, patriarhului armean de la Constantinopol atribuindu-i-se un rang egal cu cel al unui pașă.

În Imperiul Otoman, clasificarea supușilor se făcea pe baze religioase, astfel punându-se bazele sistemului milleturilor¹⁸. Toți supușii non-musulmani erau încadrați într-un millet. Sistemul constituia un instrument administrativ destul de eficient pentru ca autoritatea otomană să colecteze impozitele și să țină sub control populațiile non-musulmane. În schimbul unor taxe speciale, membrii milleturilor își puteau practica religia, iar milletul se bucura de autonomie în privința treburilor interne. Conducătorul și reprezentantul milletului armean era patriarhul de la Constantinopol al Bisericii Apostolice Armene¹⁹. Până în secolul naționalităților, milletul armean era cunoscut și ca „milletul cel loial”²⁰, deoarece, cu mici excepții, armenii nu au ridicat arma în mod organizat împotriva autorității otomane²¹.

La începutul secolului al XIX-lea, existau trei milleturi mai importante în Turcia: cel grec-ortodox (ce cuprindea mai multe etnii de rit creștin-ortodox), cel armean și cel evreiesc. Milletul armean a căpătat o greutate deosebită după 1830, când Grecia și-a obținut independența. Până atunci, era al doilea cel mai mare numeros millet după cel grec-ortodox. Din acel an, milletul armean devine cel mai numeros, fiind cunoscut și ca „milletul cel loial”²², însă, în a doua jumătate din veacul al XIX-lea, din cauza tratamentului păgubos la care au fost supuși și a

¹⁶ P. P. Panaitescu, *Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru episcopia armeană din Suceava (30 iulie 1401)*, în *Revista istorică română*, 4, 1934, p. 44-56.

¹⁷ Krzysztof Stopka, *Armenia Christiana: Armenian Religious Identity and the Churches of Constantinople and Rome (4th-15th century)*, Jagiellonian University Press, Cracovia, 2017, p. 304.

¹⁸ Feroz Ahmad, *The Late Ottoman Empire*, în Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Frank Cass, Londra, 2005, p. 18.

¹⁹ Hagop Barsoumian, *The Eastern Question and the Tanzimat Era*, în Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times (vol. 2), Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*, Macmillan, New York, 1997, p. 184.

²⁰ Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for Armenians in eastern Anatolia 1877-1897*, Turkish Historical Society Printing House, 2000, p. 15.

²¹ Arshag Ohan Sarkissian, *op. cit.*, p. 16.

²² Musa Şaşmaz, *op. cit.*, 2000, p. 15.

persecuțiilor, armenii au început să se manifeste tot mai hotărât în vederea autodeterminării, fie în cadrul imperiului, după exemplul Libanului²³, fie împotriva autorității sultanului, pentru independență²⁴.

A trebuit ca situația armenilor să se înrăutățească mai mult și ca generațiile tinere de armeni să preia inițiativa²⁵ în sânul comunității pentru ca „miletul cel loial”²⁶ să îmbrățișeze metode neconvenționale, adică metode ce implicau riposta fizică. Conform unor statistici otomane din 1844, din cei aproximativ 2.400.000 de etnici armeni, doar 560.000, adică între 25%-30% locuiau în zone urbane, restul în zone rurale sau agricole, îndeosebi în Anatolia Orientală²⁷. Faptul că majoritatea armenilor nu locuia în centrele urbane este important pentru înțelegerea „chestiunii armenice”, deoarece armenii din zonele rurale erau tocmai cei mai persecutați de autorități prin împovărarea cu taxe ce variau de la an la an și de la regiune la regiune, dar, mai ales, prin lipsa de măsuri de protecție față de surghiunul la care îi supuneau triburile curde și cercheze²⁸. De exemplu, în fiecare vară, cam douăzeci și patru de triburi curde din Mosul migrau spre districtul Van pentru transumanță, lăsându-și oile să pască la discreție²⁹, chiar și peste terenurile cultivate din preajma satelor locuite de armeni, adesea sustrăgând și rezervele de hrană din respectivele sate³⁰. Tocmai permisivitatea față de triburile curde sau cercheze, pe fondul slăbiciunii autorității centrale otomane³¹, a contribuit la

---

²³ Marcello Flores, *op. cit.*, p. 31.

²⁴ Louise Nalbandian, *The Armenian revolutionary movement. The development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley, 1963, p. 30-67.

²⁵ *Ibidem*, p. 46-66.

²⁶ Este semnificativ episodul legat de liderul curd Beder-Khan, care în anii '40 ai secolului al XIX-lea, încercând să-și mențină statutul semi-autonom, în confruntarea ce se întrededea cu armata sultanului, a căutat să-i atragă de partea sa pe armenii din partea orientală a imperiului, însă aceștia nu s-au implicat; în Arshag Ohan Sarkissian, *op. cit.*, p. 16. A se vedea și Nilay Özk-Gündoğan, *Ruling the Periphery, Governing the Land: The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-70*, în *Comparative Studies of South Asia Africa and the Middle East*, 34, 1/2014, p. 160-175.

²⁷ Simon Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, Palgrave-Macmillan, New York, 2007, p. 103-124.

²⁸ Louise Nalbandian, *op. cit.*, p. 27.

²⁹ Brad Dennis, *op. cit.*, p. 278-279.

³⁰ Hagop Barsoumian, *op. cit.*, p. 193.

³¹ Veli Yadirgi, *The Transformation of Ottoman Kurdistan: Underdevelopment in Ottoman Kurdistan in the Age of Centralisation, Westernisation and Crisis (1800-1914)*, în Veli Yadirgi, *The Political Economy of the Kurds of Turkey From the Ottoman Empire to the Turkish Republic*, Cambridge

recunoașterea „chestiunii armenie” de către Marile Puteri, care, alături de reprezentanții armenilor, au susținut nevoia de garanții pentru viața și proprietatea membrilor milletului.

Situația armenilor era una foarte precară, stare care s-a înrăutățit după 1839, când începea epoca tanzimatului³². Fiind creștini, armenii erau supuși unor taxe mărite sau multiplicat, precum și unor serii de restricții de ordin militar (nu aveau voie să poarte armă și nici nu putea accede la funcții militare) și de ordin civil (nu puteau ocupa funcții în administrația de stat, iar mărturia unui non-musulman nu era validă în tribunal)³³. Este de la sine înțeles că în cazul unei tentative armate de jaf, viol sau crimă, armenii nu doar că nu aveau arme pentru a se apăra, dar, ulterior, nu puteau nici reclama delictul fără martori musulmani. Există nenumărate cazuri înregistrate când faptele aveau loc, iar armenii nu și-au putut găsi dreptatea³⁴. Mai mult, pentru că autoritățile otomane nu luau măsuri pentru a preveni ilegalități de acest fel, comunitatea armenescă nu întrezărea un viitor mai bun.

În situația dată, armenii nu-și putea dori decât reforma imperiului. Din acest motiv, până la tratatul de la Berlin din 1878, milletul armean nu a luat în considerare alte măsuri în afară de reforma pašnică³⁵.

Ideea de reformă nu era străină lumii otomane³⁶ și diplomației europene, însă, de la comunitate la comunitate sau de la tabără la tabără, reforma însemna altceva. Pentru otoman însemna reforma militară și fiscală pentru ca imperiul să nu se dezintegreze. Pentru non-otoman și, în mod special, pentru armean, reforma însemna introducerea unui sistem de taxare echitabil și o modalitate mai puțin

University Press, Cambridge, 2017, p. 93-103; Ali Yaycioglu, *Partners of the Empire. The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford University Press, Stanford, 2016, p. 242.

³² Alan Palmer, *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*, Barnes & Noble, New York, 1994, p. 110-111, 135-136; Yonca Koksall, *Coercion and Mediation: Centralization and Sedentarization of Tribes in the Ottoman Empire*, în *Middle Eastern Studies*, 42, 2006, p. 469-491.

³³ Vahakn N. Dadrian, *Islamic Sacred Law as a Matrix of Ottoman Legal Order and Nationality Conflicts*, în Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Berghahn Books, New York, 2004, p. 3-7.

³⁴ Duke of Argyll (George Douglas Campbell), *The Eastern question from the Treaty of Paris 1836 to the Treaty of Berlin 1878 and to the Second Afghan War*, vol. I, Strahan & Company Limited, Londra, 1879, p. 50-54.

³⁵ Richard G. Hovannisian, *The Armenian Question in the Ottoman Empire (1876-1914)*, în Richard G. Hovannisian (ed.), *op. cit.*, p. 212.

³⁶ A se vedea Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, Princeton University Press, Princeton, 1963.

discreționară de a colecta taxele³⁷, accesul creștinilor în funcțiile publice și admiterea mărturiei în tribunal.

Diplomația Marilor Puteri ținea cont de propriile interese și, de la stat la stat, reforma însemna altceva³⁸. Pentru Marea Britanie însemna conservarea Imperiului Otoman, deci cam ceea ce însemna și pentru otomani. Semnificativă pentru soarta armenilor a fost insistența britanică pentru măsuri de reformă în partea balcanică a imperiului. În ceea ce privește pe Rusia, cealaltă mare putere interesată direct de afacerile interne ale Turciei, năzuința era de a obține drepturi pentru creștini, astfel ca aceștia să privească spre și să coopereze la nevoie cu Imperiul Țarist³⁹.

Preambulul „chestiunii armenie” a fost deschis în 1774, prin tratatul de la Kuciuk-Kainargi⁴⁰, ce a oferit posibilitatea Rusiei de a interveni în treburile interne ale Turciei atunci când era vorba despre supușii otomani de rit creștin. „Chestiunea armeană” avea să-și capete recunoașterea internațională în urma tratatului de la Berlin din 1878, prin intermediul articolului 61 ce prevedea ca Înalta Poartă să ia toate măsurile necesare pentru ca ordinea și legea să devină o normă și pentru regiunile otomane locuite de armeni, în special pentru a-i proteja pe aceștia de agresiunile curzilor și cerchezilor⁴¹. Luându-și un asemenea angajament, Turcia ar fi trebuit să răspundă pentru nerespectarea dispoziției din articol în fața celorlalte puteri semnatare ale tratatului de la Berlin.

Contextul internațional ce a determinat recunoașterea diplomatică a precarității armenilor a fost rivalitatea dintre Turcia și Rusia, alături de interesele strategice și comerciale ale Marii Britanii din zonă, pe fondul războiului ruso-turc din 1877-1878. Decisivă pentru recunoașterea chestiunii prin articolul 61 al tratatului de

---

³⁷ Nadir Ozbek, *The Politics of Taxation and the “Armenian Question” during the Late Ottoman Empire, 1876-1908*, în *Comparative Studies in Society and History*, 54, 4/2012, p. 770-797; Idem, *Policing the countryside: Gendarmes of the late 19th century Ottoman empire (1876-1908)*, în *International Journal of Middle East Studies*, 40, 1/2008, p. 47-67.

³⁸ Arshag Ohan Sarkissian, *op. cit.*, p. 23-24; Ronald Park Bobroff, *Roads to Glory: Late Imperial Russia and the Turkish Straits*, I. B. Tauris, New York, 2006, p. 1-5; Feroze A. K. Yasamee, *European Equilibrium or Asiatic Balance of Power? The Ottoman Search for Security in the Aftermath of the Congress of Berlin*, în M. Hakan Yavuz, Peter Sluglett (eds.), *op. cit.*, p. 56-57.

³⁹ Lora Gerd, *Russia, Mount Athos, and the Eastern Question (1878-1914)*, în Lucien J. Frary, Mara Kozelsky (eds.), *op. cit.*, p. 193-220.

⁴⁰ Will Smiley, *From Slaves to Prisoners of War. The Ottoman Empire, Russia, and International Law*, Oxford University Press, Oxford, 2018, p. 59; Roderic H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History (1774-1923). The Impact of the West*, University of Texas Press, Austin, 1990, p. 29-59.

⁴¹ Richard G. Hovannisian, *op. cit.*, p. 210.

la Berlin a fost diplomația secretă, mai exact, cea a Marii Britanii, prin acordul anglo-rus din 30 mai 1878 și convenția anglo-turcă din 4 iunie a aceluiași an⁴².

Războiul dintre turci și ruși s-a purtat în Balcani, precum și în Anatolia Orientală, unde curzii au contribuit la atitudinea armenilor⁴³. Armatele țariste au avansat și ocupat teritoriile otomane din Balcani și din estul imperiului, printre care districtele Alashkert, Bayazid sau Kars. Deși patriarhul de la Constantinopol, Nersès Varjapétian a emis o scrisoare pastorală în care cerea armenilor să se roage pentru victoria armatei otomane, o serie de factori i-a determinat pe armenii din zona frontului din Caucaz să-i aștepte cu entuziasm pe ruși⁴⁴. După cum am menționat deja, triburile curde au fost implicate și de această dată în prădarea și vandalizarea satelor armenesti din regiune. Avansul trupelor rusești și cucerirea cetății Erzerum, de către generali ruși cu origini armenesti (Loris-Melikov, Gusakov și Lazarev) a fost un alt motiv. Situația militară din Balcani, unde trupele otomane erau în defensivă, l-a determinat până și pe patriarhul Nerses să caute simpatia rușilor, în speță, cea a marelui duce Nicolae și a contelui Ignatiev⁴⁵.

În cele din urmă, s-a semnat tratatul de la San Stefano (3 martie), cu consecințe importante în Balcani, unde Turcia își vedea subminată ireversibil hegemonia. În zona Caucazului, Rusia a anexat districtele Batumi, Ardahan, Kars, Alashkert și Bayazid, restul zonelor ocupate militar urmând a fi returnate Turciei. Din acest motiv, liderii milletului armean nu puteau fi prea încântați, chiar dacă articolul 16 al tratatului le lăsa încă speranțe, deoarece retragerea trupelor rusești era condiționată⁴⁶. Conform articolului, trupele țariste urmau a părăsi teritoriile ocupate din Armenia, ce urmau a fi restituite cu condiția ca Înalta Poartă să ia măsurile necesare pentru ca armenii să fie protejați de incursiunile curzilor și cerchezilor. Generalul rus Loris-Melikov ar fi trebuit să staționeze la Erzurum până când țarul ar fi fost satisfăcut de protecția populației creștine⁴⁷. De remarcă, folosirea termenului Armenia, acceptat nu doar de ruși, ci și de turci⁴⁸.

⁴² R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe, 1789-1914. A Survey of Foreign Policy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1945, p. 535-537.

⁴³ Musa Şaşmaz, *The legitimacy of the emergence of the Armenian Question*, în *Journal of The Center for Ottoman Studies Ankara University (OTAM)*, 8, 1997, p. 323-324.

⁴⁴ Richard G. Hovannisian, *op. cit.*, p. 208.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Vefa Kurban, *Russian-Turkish relations from the First World War up to the present time*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2017, p. 11-12.

⁴⁷ Richard G. Hovannisian, *op. cit.*, p. 209.

⁴⁸ Musa Şaşmaz, *op. cit.*, 1997, p. 330.

Prin acest tratat, Marea Britanie își vedea amenințate interesele economice, mai exact, rutele spre India. De aceea, cu sprijinul Austro-Ungariei, ce, la rândul ei, își vedea amenințate interesele din Balcani, britanicii au reușit să-i convingă pe ruși să accepte organizarea unui congres la Berlin, la care să discute despre tratatul de la San Stefano. Însă, până la întâlnirea de la Berlin, au avut loc alte episoade, secrete, ce au fost defavorabile armenilor.

Primul dintre aceste episoade a fost acordul sau memorandumul anglo-rus din 30 mai. Prin acesta, Rusia renunța la obligațiile de a veghea de una singură asupra situației armenilor, acceptând ca și Marea Britanie să aibă un cuvânt de spus în această privință. Așadar, prin acest memorandum și nu după, cum s-ar putea crede, prin convenția anglo-turcă din 4 iunie, Marea Britanie și-a asumat jumătate din obligația de a supraveghea punerea în practică a articolului 16 din tratatul de la San Stefano. Din acest moment, armeni vor avea doi protectori, însă, din păcate pentru ei, doi protectori rivali.

Prin convenția anglo-turcă din 4 iunie sau Convenția Cipriotă, Marea Britanie și-a asumat de una singură responsabilitatea de a-i proteja de non-musulmanii din Imperiul Otoman⁴⁹. Din corespondența ministrului britanic al Afacerilor Externe, lordul Salisbury, cu ambasadorul britanic de la Istanbul, Austen Henry Layard, aflăm în ce a constat această convenție⁵⁰. Turcia trebuia să cedeze Ciprul în schimbul garanției oferite de Marea Britanie, cum că integritatea teritoriului asiatic va fi respectată; totodată, sultanul se obliga să introducă reformele necesare pentru ca armenii să fie protejați de banditismul tribal⁵¹. Marea Britanie urma să convingă Rusia să restituie necondiționat Karsul și alte districte din zonă. Salisbury i-a transmis sultanului prin Layard că oferta este valabilă pentru 48 de ore, sultanul conformându-se și acceptând-o⁵².

S-a ajuns la Berlin și la articolul 61 al tratatului semnat cu ocazia congresului de pace aferent, articol care, fiind rezultatul diplomației secrete și în privința armenilor, nu doar că nu a putut fi satisfăcător, le-a fost chiar defavorabil. Conform articolului 61, Înalta Poartă își lua angajamentul de a pune în aplicare imediat, măsuri și reforme menite a-i proteja pe armeni de curzi și cerchezi. Pentru aceasta, Turcia ar fi trebuit să informeze în mod regulat Marile Puteri cu privire la acțiunile

---

⁴⁹ Dwight E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*, Harvard University Press, Cambridge-Mass, 1934, p. 88 și urm.

⁵⁰ Great Britain, Parliamentary Papers. Accounts and Papers. *Turkey nr. 36 (1878)*.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*.

întreprinse pentru a îmbunătăți traiul armenilor, iar Marile Puteri vor supraveghea prin proprii observatori, aplicarea măsurilor.

Soluția protecției colective avea să-și dovedească limitele în 1881⁵³. În acel an, Germania, secondată de Austro-Ungaria, au refuzat să mai acționeze colectiv în privința Turciei și, implicit, a armenilor; un al doilea eveniment din același an a fost asasinarea țarului Alexandru al II-lea, moment după care Rusia s-a concentrat o perioadă pe politica internă, începând, printre altele, și îngrădirea minorităților, inclusiv a armenilor ruși⁵⁴.

Dacă articolul 16 al tratatului de la San Stefano nu ar fi fost modificat prin articolul 61 al tratatului de la Berlin, adică dacă protecția nu ar fi devenit una colectivă, poate că nu s-ar mai fi ajuns la primul genocid din epoca modernă. Drumul spre articolul 61 nu a putut fi evitat de către armeni⁵⁵, deoarece Marile Puteri direct interesate de regiune, cu excepția Rusiei, aveau interesul de a salvarda Imperiul Otoman, aici având în vedere îndeosebi Marea Britanie și Germania.

Articolul 61 a avut două consecințe imediate la fața locului: radicalizarea unei părți a milletului armean și folosirea unor metode de acțiune tipice mișcărilor revoluționare din Europa⁵⁶; o a doua consecință a fost modificarea metodelor de intervenție a autorităților otomane prin crearea unor regimente paramilitare, alcătuite în special din curzi, azeri și lazi⁵⁷. Decizia guvernului turc a fost luată pentru a transmite Marilor Puteri că situația se afla sub control, că sultanul este stăpân în propriul teritoriu, și pentru a nu mai da motive de ingerință din exterior.

⁵³ Richard G. Hovannisian, *op. cit.*, p. 212.

⁵⁴ Măsurile ce limitau libertatea minorității armenesti au culminat în 1903, prin decretul ce prevedea confiscarea proprietăților Bisericii Apostolice Armene; Hourri Berberian, *Roving Revolutionaries: Armenians and the Connected Revolutions in the Russian, Iranian, and Ottoman Worlds*, University of California Press, Oakland, 2019, p. 7; Arshag Ohan Sarkissian, *op. cit.*, p. 137.

⁵⁵ În 1878, reprezentanții armenilor otomani au alcătuit un „Proiect de legi pentru Armenia turcească” și un „Memorandum despre chestiunea armeană”, ce urmau a fi prezentate cancelariilor Marilor Puteri înainte de congresul de la Berlin. Proiectul conținea măsurile dorite de armeni pentru regiunile otomane unde aceștia erau prezenți: numirea unui guvernator armean a acestor regiuni; reformarea sistemului de impozite și a celui judiciar; organizarea unor miliții locale, compuse din creștini și musulmani, care însă să nu-i cuprindă pe curzi și cerchezi; libertate religioasă; numirea unei comisii internaționale a Marilor Puteri pentru a supraveghea reformele. „Memorandumul” avea menirea de a întări proiectul, precizându-se că armenii nu aveau ambiții secesioniste, ci doar crearea unei administrații creștine a Armeniei turcești, după modelul Libanului; Arshag Ohan Sarkissian, *op. cit.*, p. 77.

⁵⁶ Louise Nalbandian, *op. cit.*, p. 67-89.

⁵⁷ Edward J. Erickson, *Template for Destruction. The Congress of Berlin and the Evolution of Ottoman Counterinsurgency Practices*, în M. Hakan Yavuz, Peter Sluglett (eds.), *op. cit.*, p. 368.

Doar că aceste regimente nu aveau disciplina celor militare⁵⁸; mai mult, componența etnică era una cu potențial exploziv, având în vedere că aceste popoare și armenii erau în competiție pentru pământ și resurse⁵⁹. Fără susținerea efectivă a Marilor Puteri, soarta armenilor nu putea fi una de dorit, fapt ce s-a dovedit în timpul masacrelor din 1894-1896 și din anii Primului Război Mondial. Marile Puteri au pus pe primul plan propriile interese strategice sau comerciale, astfel că armenii au depins de voința și puțința autorităților otomane.

“THE ARMENIAN ISSUE”:

PREMISES AND INTERNATIONAL RECOGNITION

(ABSTRACT)

During the 19th century, due to the expansion of the Tsarist Empire into the region of Caucasus, the second largest Armenian community was found on the territory of the imperial Russia. However, most of the Armenians were still subjects of the Ottoman Empire. The rivalry and the proximity of the two states represented the international opportunity which, on one side, determined the Armenians to look for equity and self-determination, and on the other side, determined the Great Powers to propose the improvement of the condition of the Armenians on the territory of the Ottoman Empire.

The preamble of “the Armenian issue” was open in 1774, through the treaty of Kuciuk-Kainargi, which gave Russia the opportunity to interfere with the internal businesses of Turkey when it concerned the Christian Ottoman subjects. “The Armenian issue” would get back its international recognition following the treaty of Berlin in 1878, through article 61 which stipulated that the Porte took all the necessary measures so that order and law equally became a norm for the Ottoman regions inhabited by Armenians, especially in order to protect them against the aggressions of the Kurds and the Circassians.

---

⁵⁸ *Ibidem.*

⁵⁹ Stephan H. Astourian, *The Silence of the Land. Agvarian Relations, Ethnicity and Power*, în Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek, Norman M. Naimark (eds.), *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Oxford University Press, Oxford, 2011, p. 55-81; a se vedea și Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford University Press, Stanford, 2011.